

УДК 37.011

О. О. Ілляк

СУТНІСТЬ, ЗМІСТ ТА ОЦІНЮВАННЯ ЛЮДСЬКОГО ФАКТОРА ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ

Досліджено причини розбіжностей авторських підходів до категорій, які характеризують основні якості особового складу. Виявлено методологічні засади визначення морального духу та морально-психологічного стану особового складу як складників людського фактора військових формувань. Розроблено математичний апарат оцінювання людського фактора, класифікацію та інтерпретацію отриманих показників.

Ключові слова: моральний дух, морально-психологічний стан, людський фактор, людський потенціал, суспільна свідомість, самосвідомість.

Постановка проблеми. На сучасному етапі реформування військових формувань України дедалі більше уваги приділяється пошуку шляхів підвищення ролі людського фактора військових формувань. Однак наукові дослідження, проведені як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями для вирішення цієї проблеми, мають чимало розбіжностей у визначенні сутності, змісту та “субординації” багатьох наукових категорій, що негативно впливає на використання отриманих результатів у практичній діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у формування загальної думки щодо розуміння сутності і змісту людського фактора у 1998 р. зробив В. П. Каширин [1]. У своїй праці він характеризує людський фактор як *реально діючу* сукупність духовних і фізичних сил підрозділу, частини та окремих військовослужбовців. Духовні і фізичні сили на *рівні можливостей* частини, підрозділу автором узагальнюються категорією “людський потенціал” військових формувань.

Як стверджує В. П. Каширин, провідну роль у людському потенціалі та у людському факторі відіграє духовна сторона – те, що прийнято називати *моральним духом* військ (сил, флоту), особового складу підрозділу, частини. На думку цього автора, моральний дух військ (сил, флоту) має дві взаємозалежні сторони: *статичну* – морально-психологічний потенціал підрозділу, частини; *динамічну* – морально-психологічний стан особового складу.

Проте при детальному аналізі цих категорій виявляється, що деякі категорії ділення, будучи супідрядними, мають як статичні, так і динамічні засади, а деякі – лише динамічні або тільки статичні, що є свідченням порушення

важливого логічного правила ділення понять. Члени ділення мають взаємно виключати один одного. Згідно з цим правилом члени ділення мають бути супідрядними поняттями, їх логічні обсяги не повинні перетинатися (перехрещуватися) [2: 64]. А це означає, що помилки в теорії будуть генерувати і помилки у результатах практичної реалізації досліджень, які ґрунтуються на даних теоретичних засадах [3: 366–371].

Теоретичні та методичні підходи В. П. Каширина, що мають хибні методологічні засади, у сучасних умовах покладено в основу домінуючої парадигми щодо визначення сутності, змісту та оцінювання основних якостей особового складу у контексті готовності військовослужбовців до виконання службово-бойових завдань. Таку ж думку, як і В. П. Каширин, стосовно взаємовідносин категорій “моральний дух” і “морально-психологічний стан” у 1999 р. оприлюднили В. І. Алещенко [4: 4] та розробники “Концепції морально-психологічного забезпечення підготовки та ведення операцій (бойових дій) Збройних Сил України” [4: 43].

Слід визнати, що автор цієї статті у деяких своїх публікаціях також помилково вважав, що морально-психологічний стан є складником морального духу. Тому назріла нагальна потреба у пошуку іншого підходу до визначення сутності, змісту та оцінювання основних якостей особового складу, в основі якого має бути не одна механістична підстава (статично-динамічний підхід за В. П. Кашириним), а філософські положення, тобто універсальні, всеохоплюючі, ґрунтовні, фундаментальні, суттєві (В. А. Канке).

Мета статті – дослідити основні причини розбіжностей авторських підходів до категорій, які характеризують основні якості

особового складу; визначити методологічні засади сутності, змісту та оцінювання людського фактора військових формувань та його складників – морального духу і морально-психологічного стану особового складу.

Виклад основного матеріалу. Відмінність людини від природи споконвічно визначається її психікою. Тварини теж мають психіку, але лише її нижчі форми. Яка ж природа психічного? Вона досить своєрідна. Психічне не існує у вигляді окремого предмета, чогось такого, що можна сфотографувати, зважити, піддати рентгенівському аналізу. Психічне є нематеріальне. Разом з тим психічне не існує без свого матеріального носія, головного мозку. Вченими доведено, що ліва півкуля головного мозку людини переважно відповідає за раціональну (розумову) діяльність, а права – здебільшого за чуттєву (емоційну) [5].

Психічне – це символічне, знакове відображення людиною світу. В. А. Канке визначає два рівні психіки людини, а саме: *чуттєвий і раціональний* [6: 192]. Це підтверджується багатьма науковцями й у процесі аналізу чуттєвих та раціональних здібностей людини [6: 195–198]; [3: 283, 284, 294, 317]; [7: 289–293].

Грунтуючись на дослідженнях З. Фрейда та деяких інших науковців, В. А. Канке у структурі психіки людини визначає три сфери, а саме: *сферу несвідомого, сферу свідомого і сферу надсвідомого* [6: 202]. Свідомість людини може існувати у *раціональній, чуттєвій та ейдетичній* формах [6: 204]. Терміном “ейдос” [6: 200] цей автор позначає єдність чуттєвого і раціонального з огляду на те, що чуттєве і раціональне, пронизуючи одне одного, є нероздільними [6: 199].

У структурі свідомості П. В. Алексєєв і А. В. Панін визначають ліву і праву половинки, відповідно до міжпівкульної асиметрії мозку [3: 256, 257], а Л. В. Губернський, І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко у ній визначають *емоційну та мотиваційно-вольову сфери*. Емоції – це відображення об’єкта у формі психічного переживання, хвилювання. *Емоційну сферу* становлять почуття (радість, горе, любов, ненависть та ін.), афекти (лють, жах, відчай), пристрасті та самопочуття. *Мотиваційно-вольова сфера* свідомості складається із мотивів, інтересів, потреб суб’єкта в єдності зі здібностями у досягненні цілей [8: 153].

Продовжуючи аналіз структури свідомості, П. В. Алексєєв і А. В. Панін дійшли висновку,

що свідомість людини поряд з предметною свідомістю і свідомістю як переживанням включає і *самосвідомість* (СС) [3: 259, 260].

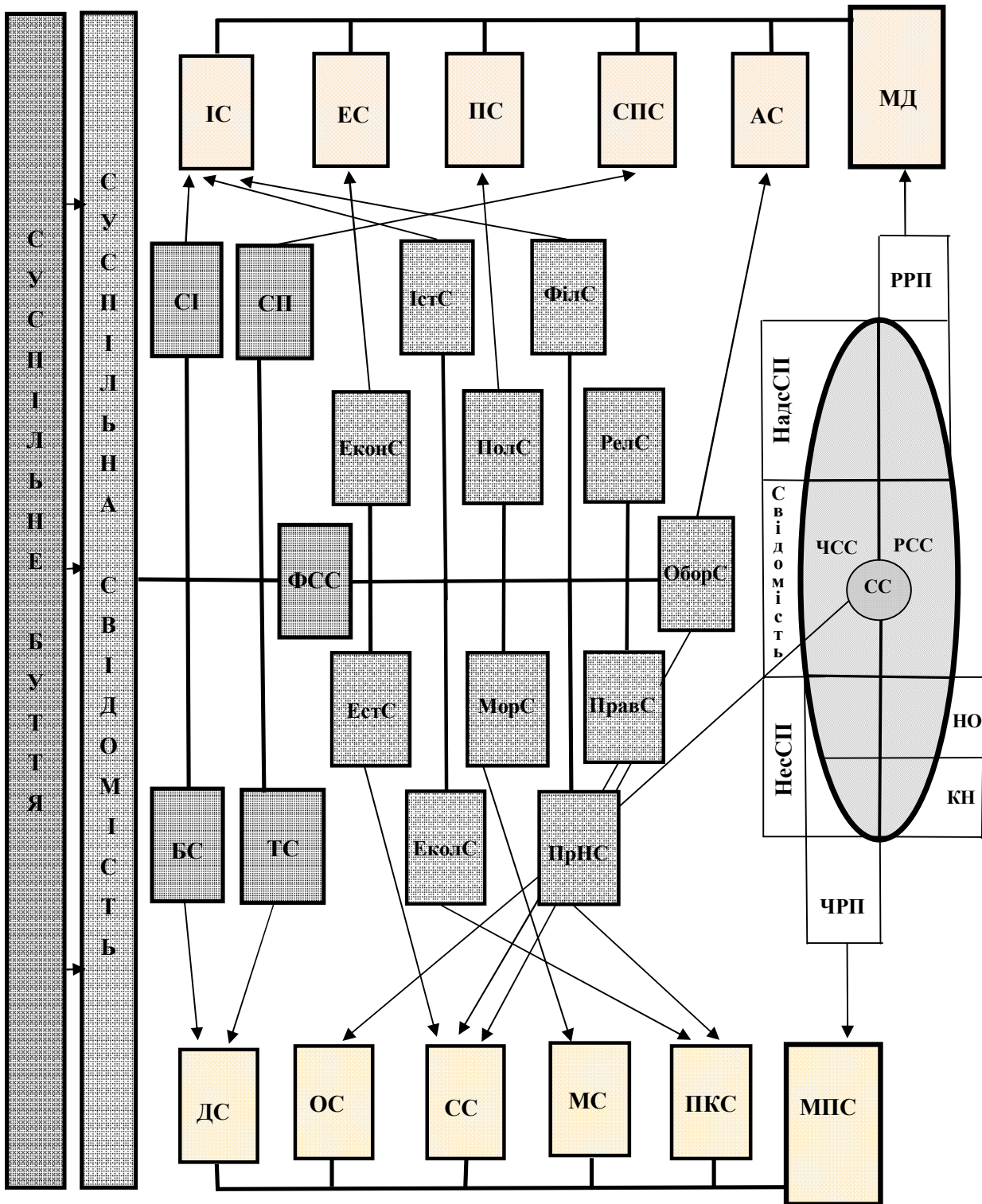
Поряд зі свідомістю у психіці людини існує ще сфера несвідомого [3: 266]. *Несвідоме* – це сукупність психічних явищ, станів і дій, які знаходяться поза сферою розуму [8: 153]. У структурі несвідомого З. Фрейд виділив *особистісне несвідоме* (ОН) як відображення індивідуального досвіду [3: 270], а його учень К. Г. Юнг у несвідомому визначив ще глибший шар – *колективне несвідоме* (КН) [3: 271] як відображення досвіду попередніх поколінь [9: 300, 301]. Несвідоме може спрямовувати поведінку людей і в цьому відношенні певним чином впливати на свідомість [3: 267].

Положення про чуттєвий і раціональний рівні психіки людини та свідому, несвідому і надсвідому сфери психіки людини показано на рисунку. На ньому психіка людини відображена у формі еліпса. Вертикальною лінією вона поділяється на чуттєвий рівень психіки (ЧРП) і раціональний рівень психіки (РРП), а горизонтальними лініями – на свідому сферу психіки (свідомість), несвідому сферу психіки (НесСП) та надсвідому сферу психіки (НадсСП).

Наведене дослідження дає підстави зробити деякі висновки.

1. Психіка людини має раціональний і чуттєвий рівні, а свідомість як вища властивість психіки людини має дві половинки (сфери) й існує у трьох формах: раціональній, чуттєвій та ейдетичній.

2. Головною метою і регулятивом раціональної (мотиваційно-вольової) сфери (половинки) свідомості (РСС) є істина як форма узгодження думки з предметною дійсністю [3: 256, 257], відповідність образу (відбитка) його прототипу. Раціональна (мотиваційно-вольова) сфера свідомості дає підстави стверджувати про наявність у військовослужбовців раціональних (мотиваційно-вольових) якостей. **Раціональні (мотиваційно-вольові) якості особового складу можна встановити через визначення відповідності суспільного буття осуспільненим інтересам особового складу за структурою суспільної свідомості, яка (відповідність) відображується на раціональному рівні психіки людини і спонукає військовослужбовців до виконання військового обов’язку.** У словнику психічні здібності (свідомість, мислення), що спонукають до дій, до діяльності, начало, яке визначає поведінку,

Методологічні засади визначення сутності, змісту та оцінювання людського фактора (людського потенціалу) військових формувань і його складників – морального духу та морально-психологічного стану особового складу

дію, тлумачиться як “дух”.

Для відмежування поняття “дух” від його релігійно-містичного значення (безтілесна, надприродна істота) [10: 177] як допоміжний чинник використовується поняття “моральний”,

яке визначається як той, що пов’язаний з духовним життям людини [11: 540]. Отже, категорія “моральний дух” (МД) є відображенням якостей особового складу, що формуються переважно у раціональній

(мотиваційно-вольовій) сфері свідомості людини.

3. Головним регулятивом і метою чуттєвої (емоційної) сфери (половинки) свідомості (ЧСС) є те, що З. Фрейд свого часу назвав “принципом задоволення”, і цінності як форма узгодження предметної дійсності з нашими духовними цілями і значеннями [3: 257]. Чуттєва (емоційна) сфера (половинка) свідомості дає підстави стверджувати про наявність у військовослужбовців чуттєвих якостей. **Чуттєві (емоційні) якості особового складу можна встановити через визначення відповідності предметної дійсності, суспільного буття, особистісних якостей особистісним інтересам людини, яка – відповідність – виражається у формі задоволення на чуттєвому рівні її психіки.** Задоволення чи незадоволення генерують у людини відповідні душевні переживання. Категорію “переживання” багато військових психологів розглядають як психологічні стани [12: 5]. Душевні переживання особового складу проявляються у моральній діяльності. Отже, категорія “морально-психологічний стан” (МПС) є відображенням чуттєвих (емоційних) якостей особового складу, що формуються переважно на чуттєвому рівні їх психіки (який А. В. Іванов називає *ціннісно-емоційним* компонентом свідомості [3: 257]) і проявляються у моральній діяльності військовослужбовців.

4. Зважаючи на те, що раціональні (мотиваційно-вольові) якості особового складу позначаються категорією “моральний дух”, чуттєві (емоційні) – категорією “морально-психологічний стан”, закономірним буде їх **ейдетичні якості** (єдність раціональних і чуттєвих якостей) позначати категорією “людський фактор”, яку вже тривалий час використовують науковці і практики. Однак, беручи до уваги те, що важливим складником бойового потенціалу [10: 561] військових формувань є люди, буде логічним ейдетичні якості особового складу позначати і категорією “людський потенціал”. Поняття “потенціал” у словнику тлумачиться як “Приховані здібності, сили для якої-небудь діяльності, що можуть виявитися за певних умов” [11: 1087]. У вираженні єдності раціональних (мотиваційно-вольових) і чуттєвих (емоційних) якостей категорії людський фактор і людський потенціал є тотожними, їх логічні обсяги і зміст повністю збігаються. Людський фактор (людський потенціал) є родовою категорією за відношенням до видових категорій “моральний

дух” і “морально-психологічний стан”, а останні є категоріями супідрядними, тобто їх логічні обсяги не перетинаються [2: 64].

Отже, *людський фактор (людський потенціал) військових формувань – це сформована об’єктивною дійсністю інтегральна єдність раціональних (мотиваційно-вольових) і чуттєвих (емоційних) якостей особового складу, які спонукають військовослужбовців до виконання військового обов’язку, впливають на їх стан і поведінку, визначають готовність особового складу до виконання службово-бойових завдань та застосування в елементах бойового порядку.*

Методологічною основою для визначення змісту морального духу і морально-психологічного стану особового складу є філософське положення про формування індивідуальної свідомості під впливом свідомості суспільної [13: 260–263]. Складники людського фактора (людського потенціалу) військових формувань виражають якості особового складу, що формуються у раціональній (мотиваційно-вольовій) та чуттєвій (емоційній) сферах свідомості військовослужбовців, відповідно чинниками змісту морального духу і морально-психологічного стану особового складу є всі *компоненти суспільної свідомості*, а саме: буденна свідомість (БС) і теоретична свідомість (ТС); суспільна психологія (СП) та суспільна ідеологія (СІ); форми суспільної свідомості (ФСС). Формами суспільної свідомості є: моральна (МорС), політична (ПолС), правова (ПравС), історична (ІстС), економічна (ЕконС), філософська (ФілС), естетична (ЕстС), екологічна (ЕколС), релігійна (РелС) [14], природничо-наукова (ПрНС), оборонна (ОборС) [7: 541]. Кожна з них відображує відповідні сторони суспільного життя, відтворюючи їх духовно. При цьому зберігається відносна самостійність усіх форм, які певною мірою впливають на політичні, економічні та інші процеси, що відбуваються у суспільстві [14].

Є очевидним, що включення всіх компонентів суспільної свідомості до змісту як морального духу, так і морально-психологічного стану, зробить їх громіздкими, складними для розуміння й обтяжливими для оцінювання. Однак філософське положення про те, що раціональне та чуттєве, пронизуючи одне одного, є нероздільними [6: 199], дає можливість включити *всі компоненти*

суспільної свідомості одночасно до змісту двох складників людського фактора (людського потенціалу) з віднесенням одних компонентів суспільної свідомості до змісту морального духу, а інших – до змісту морально-психологічного стану.

Методологічною підставою для віднесення тих чи інших компонентів суспільної свідомості як детермінантів морального духу чи морально-психологічного стану особового складу є особливості раціональної [7: 235–238] і чуттєвої [3: 256–272] сфер (половинок) свідомості людини та особливості компонентів суспільної свідомості [14].

Зазначене вище дає підстави зробити такі узагальнення: фактори складників, які формуються на ідеологічних, історичних, економічних, політичних та соціально-психологічних засадах, доцільно досліджувати лише на раціональному рівні свідомості військовослужбовців; фактори складників, які у своєму змісті об'єднують моральні, правові, естетичні та природно-кліматичні чинники, варто розглядати на чуттєвому рівні; фактори складників, які характеризують відповідність результатів реалізації принципу єдиноначальності та інших аспектів службової діяльності особистим інтересам військовослужбовців, доцільно оцінювати як на раціональному, так і на чуттєвому рівнях.

З урахуванням результатів наведеного вище дослідження логічним буде визначити такі змістовні складники морального духу особового складу: ідейний (ІС); економічний (ЕС); політичний (ПС); соціально-психологічний (СПС); адміністративний (АС) [15: 9]. Складниками морально-психологічного стану особового складу є: демографічний (ДС); особистісний (ОС); службовий (СС); моральний (МС); природно-кліматичний (ПКС) [16: 17]. На рис. 1 стрілками показано застосування компонентів суспільної свідомості та самосвідомості як методологічних чинників складників морального духу і морально-психологічного стану особового складу.

За результатами дослідження, проведеного в Академії внутрішніх військ МВС України, встановлено, що коефіцієнти ваги морального духу і морально-психологічного стану у загальному показнику людського фактора (людського потенціалу) є різними. Як показало проведене дослідження, коефіцієнти ваги показників морального духу і морально-психологічного стану особового складу у

загальному показнику людського фактора (людського потенціалу) є такими: морального духу – 1,05; морально-психологічного стану – 0,95.

Визначення рівня людського фактора (людського потенціалу) базується на результатах опитування військовослужбовців при оцінюванні рівня його складників та застосування методу багатофакторного аналізу, який полягає у виявленні, аналізованні та вимірюванні показників основних факторів складників морального духу і морально-психологічного стану особового складу шляхом заміни континуальних показників на їх чисельні значення.

Для фіксування показників кожного фактора взято чотирирівневу градацію. Усі фактори переводяться в одну систему оцінювання – 100-бальну. Отримані показники кожного фактора підставляються у формули розрахунку рівнів морального духу, морально-психологічного стану особового складу та загального показника людського фактора (людського потенціалу).

Зважаючи на зазначене вище, рівень людського фактора (РЛФ) [рівень людського потенціалу (РЛП)] військових формувань можна визначити за формулою

$$РЛФ(РЛП) = \frac{(РМД \times КВМД) + (РМПС \times КВМПС)}{n},$$

де РМД – рівень морального духу; КВМД – коефіцієнт ваги морального духу у загальному показнику рівня людського фактора, що дорівнює 1,05; РМПС – рівень морально-психологічного стану; КВМПС – коефіцієнт ваги морально-психологічного стану у загальному показнику рівня людського фактора, що дорівнює 0,95; n – кількість складників людського фактора (людського потенціалу) військових формувань ($n = 2$).

Залежно від отриманих показників рівень людського фактора (людського потенціалу) військових формувань (частин і підрозділів) класифікується так:

- “високий”, якщо РЛФ (РЛП) [100...67,1];
- “середній”, якщо РЛФ (РЛП) [67...50,1];
- “низький”, якщо РЛФ (РЛП) [50...33,1];
- “загрозливий”, якщо РЛФ (РЛП) [33...0].

Інтерпретація отриманих показників рівня людського фактора (людського потенціалу) військових формувань (частин і підрозділів) є такою:

- “високий” РЛФ (РЛП) – за сукупністю раціональних (мотиваційно-вольових) і чуттєвих (емоційних) якостей особовий склад

до виконання службово-бойових завдань *готовий повністю*, може залучатися на головних напрямках дій та у визначальних елементах бойового порядку;

– “середній” РЛФ (РЛП) – за сукупністю раціональних (мотиваційно-вольових) і чуттєвих (емоційних) якостей особовий склад до виконання службово-бойових завдань *готовий обмежено*, може залучатися на другорядних напрямках дій та у відповідних елементах бойового порядку;

– “низький” РЛФ (РЛП) – за сукупністю раціональних (мотиваційно-вольових) і чуттєвих (емоційних) якостей особовий склад до виконання службово-бойових завдань *не готовий*, може залучатися на допоміжних напрямках дій та в аналогічних елементах бойового порядку;

– “загрозливий” РЛФ (РЛП) – за сукупністю раціональних (мотиваційно-вольових) і чуттєвих (емоційних) якостей особовий склад деморалізований, залучати до виконання службово-бойових завдань не рекомендується [17: 84].

Висновки

Методологічними засадами сутності людського фактора (людського потенціалу) військових формувань та його складників – морального духу і морально-психологічного стану особового складу – є філософські положення про: раціональний, чуттєвий та ейдетичний характер пізнання (відображення психікою людини) об’єктивної дійсності [6: 199, 200]; раціональний і чуттєвий рівні психіки людини; раціональний і чуттєвий розподіл функцій півкуль головного мозку людини; раціональну, чуттєву та ейдетичну форми існування свідомості людини.

В основі визначення змісту морального духу і морально-психологічного стану особового складу є компоненти суспільної свідомості та самосвідомість людини.

Результати дослідження людського фактора (людського потенціалу) військових формувань є узагальненим показником основних якостей військовослужбовців, необхідним командирам для організації цілеспрямованого навчання і виховання особового складу та застосування частин (підрозділів) під час виконання службово-бойових завдань.

Список використаних джерел

1. Каширин, В. П. Морально-психологическое состояние личного состава подразделения (части) / В. П. Каширин // Военная психология: методология, теория, практика : учеб.-метод. пособие / Р. А. Абдурахманов, А. Я. Анцупов, Б. П. Бархаев и др. – М. : Военный университет, 1998. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://journal.sakhgu.ru/archive/2004-01-0.doc> <http://www.psyinst.ru/library.php?part=article&id=2291>
2. Хоменко, Е. А. Логика [Текст] : учеб. пособие / Е. А. Хоменко. – 2-е изд. – М. : Воениздат, 1976. – 208 с.
3. Алексеев, П. В. Философия [Текст] : учебник / П. В. Алексеев, А. В. Панин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : ПБОЮЛ Грачев С. М., 2001. – 608 с.
4. Алещенко, В. І. Морально-психологічне забезпечення застосування військ (сил): становлення та сутність [Текст] : навч.-метод. посіб. / В. І. Алещенко. – К. : НАОУ, 1999. – 56 с.
5. Семенова, Н. П. Функциональные особенности деятельности полушарий головного мозга и проблемы развития личности [Электронный ресурс] / Н. П. Семенова. – Режим доступа: <http://journal.sakhgu.ru/archive/2004-01-0.doc>
6. Канке, В. А. Философия. Исторический и системный курс : учебник для вузов [Текст] / В. А. Канке. – 5-е изд., перераб. и доп. – М. : Логос, 2005. – 376 с.
7. Філософія [Текст] : підручник / за заг. ред. М. І. Горлача, Є. М. Мануйлова. – Х. : Модель світу, 2001. – 664 с.
8. Філософія [Текст] : навч. посіб. / Л. В. Губернський, І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко та ін.; за ред. І. Ф. Надольного. – 5-те вид., випр. та доп. – К. : Вікар, 2005. – 455 с.
9. Причепій, Є. М. Філософія [Текст] : підручник / Є. М. Причепій, А. М. Черній, Л. А. Чекаль. – К. : Академвидав, 2007. – 592 с.
10. Ожегов, С. И. Словарь русского языка [Текст] / С. И. Ожегов. – 8-е изд. – М. : Сов. энцикл., 1970. – 900 с.
11. Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ Перун, 2002. – 1440 с.

12. Морально-психологічний стан військового підрозділу: оцінка та прогнозування [Текст] : навч. посіб. / П. П. Криворучко, О. Ф. Хміляр, Р. А. Шпак, С. В. Василенко. – К. : Молода нація, 2005. – 63 с.

13. Философия [Текст] : учеб. пособие / под ред. Т. И. Кохановского. – 7-е изд. – Ростов н/Д : Феникс, 2004. – 576 с.

14. Філософія [Електронний ресурс] : навч. посіб. / В. А. Буслинський, П. І. Скрипка, В. Ю. Алексеев, Л. М. Кусок. – Режим доступу : <http://ellib.org.ua/books/philosofy/fil1/index.html>

15. Ілляк, О. О. Методика оцінювання морального духу особового складу частин і підрозділів внутрішніх військ [Текст] : навч. посіб. / О. О. Ілляк. – 2-е вид., перероб. та доп. – Х. : Акад. ВВ МВС України, 2011. – 116 с.

16. Ілляк, О. О. Методика оцінювання морально-психологічного стану особового складу частин і підрозділів внутрішніх військ [Текст] : навч. посіб. / О. О. Ілляк. – 2-е вид., перероб. та доп. – Х. : Акад. ВВ МВС України, 2011. – 92 с.

17. Ілляк, О. О. Методика оцінювання психологічних втрат та психологічної безпеки військовослужбовців на основі їх морального духу та морально-психологічного стану [Текст] / О. О. Ілляк // Честь і закон. – 2010. – № 4. – С. 82–93.

Стаття надійшла до редакції 30.11.2011 р.